

С. Д. Лисенко, С. С. Лисенко

СПІРАЛЬНІ ПІДВІСКИ ТШИНЕЦЬКОГО КУЛЬТУРНОГО КОЛА ТИПУ ЛУБНА—ЧОРНОГОРОДКА

Підвіски, які виділено в тип Лубна—Чорногородка, виготовлені з дроту, скрученого в щільний спіральний щиток. Зовнішній кінець дроту завитий у нещільну бокову петлю — близько 1—1,5 обертів — у площині перпендикулярній щитку. На сьогоднішній день у Чорноморсько-Балтійському регіоні відомо 7 таких виробів — 5 у Північному Причорномор'ї (комарівська культура) та 2 у басейні р. Варта у Центральній Польщі (тшинецька культура).

Ключові слова: доба пізньої бронзи, тшинецьке культурне коло, тшинецька культура, комарівська культура, прикраси, спіральні підвіски.

Вступ. У II тис. до н. е. у Карпато-Дунайському регіоні та прилеглих до нього з півночі та сходу від Карпат регіонах Східної Європи значного поширення набули прикраси з бронзи та інших кольорових металів, обов'язковим елементом яких є звити з дроту спіральні щитки (Mozsolics 1967; 1973; Petrescu-Dombovița 1977; Балагури 2001). Такий стиль став свого роду «візитною карткою» тшинецької та комарівської культур тшинецького культурного кола (ТКК) (Gardawski 1959; Swiesznikow 1967; Dąbrowski 1972; Березанская 1972; Miśkiewicz 1978; Makarowicz 2010). Характерними виробами цих культур є шпильки зі спіральною голівкою, шийні гривни, браслети та персні зі спіральними щитками, двоспіральні брошки-«фібули», різноманітні підвіски (Лисенко, С. С. 2005; 2012; 2021; Лисенко, С. С., Лисенко 2018).

На фінальному етапі доби пізньої бронзи у Північному Причорномор'ї значного поширення набувають підвіски білогрудівського типу, виконані з тонкого дроту, звитого в плоску спіраль, один кінець якого закручений у спіраль-

ний щиток, розташований всередині основної спіралі, а інший кінець — зовні основної спіралі — або закручений у маленький щиток у протилежний бік, або просто загострений (Лисенко, С. С. 2002). Розглянутий у цій публікації тип прикрас, можливо, є одним із прообразів підвісок білогрудівського типу, однак має низку принципових відмінностей.

Ознаки типу. Підвіски, які запропоновано виділити в тип Лубна-Чорногородка, виготовлені з дроту, скрученого у щільний спіральний щиток. Зовнішній кінець дроту завитий у нещільну бокову петлю — близько 1—1,5 обертів — у площині перпендикулярній щитку. На сьогоднішній день у Чорноморсько-Балтійському регіоні відомо 7 таких виробів — 5 у Північному Причорномор'ї (комарівська культура) та 2 у басейні р. Варта у Центральній Польщі (тшинецька культура) (рис. 1). За розміром щитка можна виділити два варіанти.

Варіант «Лубна». Щиток невеликих розмірів, звитий у 3—7 обертів дроту. Представлений п'ятьма екземплярами, що походять з поховань Лубна 7/1¹ (2 екз.), Кордишів 8, 3/9 і 3/10, Войцехівка I, 11/2 (рис. 2: 1—5).

Варіант «Чорногородка». Щиток відносно великий, звитий у 8—11 і більше обертів дроту. Дві підвіски входили до скарбу, виявленого у 2012 р. на поселенні Чорногородка 2 (рис. 2: 6, 7).

Характеристика та аналіз джерел. Зупинимося далі докладніше на згаданих комплексах, розглянувши їх із заходу на схід.

1. Лубна (Польща, Лодзинське воєводство, Серазький повіт). Пам'ятка розташована біля

1. Тут і далі чисельник позначає номер кургану, знаменник — номер поховання, римська цифра — номер курганної групи.

Рис. 1. Поширення підвісок типу Лубна—Чорногородка: 1 — Лубна; 2 — Кордишів; 3 — Войцехівка; 4 — Чорногородка (на основі: Лисенко 2013; укладач Д. Вортман)

с. Лубна-Якуси (Łubna-Jakusy), на лівобережжі *р. Варта* (права притока Одеру). Курганний могильний комплекс включав 29 насипів. Розкопки на пам'ятці провів З. Закревський (1924 р.) та К. Яздржевський (1946 р.).

У кургані 7 (рис. 3) знайдено дві спіральні підвіски (рис. 4: 1, 2), дві шпильки з петельчастою голівкою (рис. 4: 3, 4), фрагменти посудин тшинецької культури ТКК (рис. 4: 5, 6, 8, 9) та епішнурового горизонту (рис. 1: 7; Gardawski 1959, s. 22, tabl. LXIII; Dąbrowski 1972, tabl. III; Miśkiewicz 1978, tabl. LVI). Щитки підвісок звито в 5,3 та 5,5 обертів. Кераміку ТКК представлено фрагментами тюльпаноподібних посудин, орнаментованих горизонтальними борозенками або валиком на шийці, а також рядом круглих ямок нижче зрізу вінець.

Шпильки з петельчастою голівкою мають досить широке датування. У Північному Причорномор'ї вони трапляються на пам'ятках різних культур епохи пізньої бронзи XV—X ст. до н. е. (Лисенко, С. С., Лисенко, С. Д. 2019). Аналогічну ситуацію спостерігаємо і на захід від ареалу тшинецької культури ТКК. Так, у Нижній Саксонії шпильки з петельчастою голівкою відомі в комплексах від *Mittlere Hügelgräberzeit* до *Jüngere Urnenfelderzeit* (BrC—HaA) (Laux 1976, taf. 63: 250, 259, 269, 270, 532). На території Польщі поява такого типу прикрас відноситься ще до унетичької культури (Januwek

(Machnik 1978, tabl. XXX: B: 5). Таку шпильку було виявлено і в кургані 9 у Лубні, розташованому неподалік від кургану 7 (Gardawski 1959, tabl. IX; LXII). Я. Дамбровський зарахував цей курган до ранньої фази тшинецької культури (BrA, XVI ст. до н. е.), синхронізуючи його з курганом 6 в Комарові і курганами, дослідженими А.А. Бобринським під Смілою (Гуляй-Город, Текліно) (Dąbrowski 1972, s. 24, 314).

Зазначимо певну близькість керамічного комплексу курганів 7 і 9 Лубненського могильника — наявність тюльпаноподібних посудин із валиковим та борозенчастим орнаментом на шийці. Однак, до комплексу кургану 9 входила посудина, близька за формою до пізньоунетичьких, а в комплекс кургану 7 — посудина, орнаментована круглими ямками під вінцями. Таким чином, можемо вважати курган 7 у Лубні дещо пізнішим, ніж курган 9 і, за сукупністю ознак керамічного комплексу, віднести його до класичного горизонту тшинецької культури.

Посудини, орнаментовані валиками та борозенками на шийці, знаходять широкі аналогії серед матеріалів раннього та класичного горизонтів тшинецької культури Малопольської височини, що датуються серією радіовуглецевих дат XIX—XV ст. до н. е. (Makarowicz 2010, rys. 1.3; 1.10). Припускаючи певну заниженість радіовуглецевих дат із Польщі, пов'язану з похибками методу, зазначимо, що традицій-

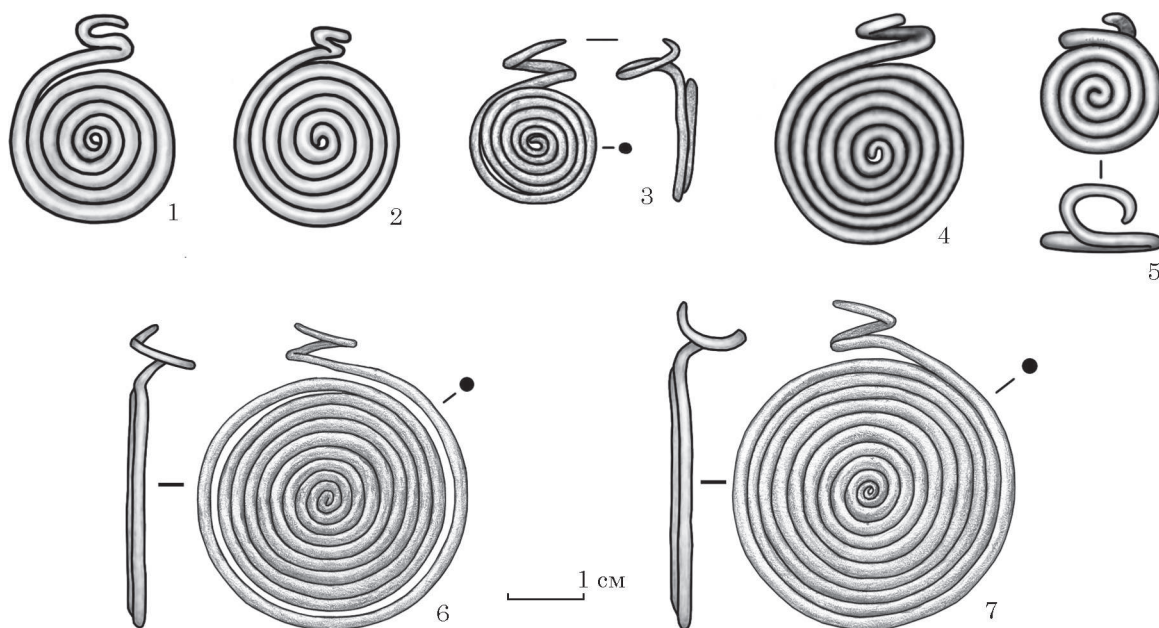

Рис. 2. Підвіски тшинецького культурного кола типу Лубна-Чорногородка: 1, 2 — Лубна, 7/1; 3 — Кордишів 8, 3/9 (2015 р.); 4 — Кордишів 8, 3/10 (2019 р.); 5 — Войцехівка I, 11/2; 6, 7 — Чорногородка 2, скарб 2012 р.

но класичний горизонт тшинецької культури датуються XV—XIV ст. до н. е. і частково синхронізується з косидерським горизонтом Карпато-Дунайського регіону (Miśkiewicz 1978, s. 191; Крушельницька 1985, рис. 1). На наш погляд, саме так слід датувати і курган 7 у Лубні.

2. Кордишів 8 (Тернопільська обл., Шумський р-н). Курганний могильник розташований на захід від с. Кордишів, з напільної сторони ур. Замчище, на високому рівнинному плато. З південного боку він обмежений лівим берегом

р. Вілія (ліва притока Горині — права притока Прип'яті — права притока Дніпра), а з північного — заболоченою балкою. Перші відомості про кургани на західній околиці с. Кордишів відносяться до 1890-х рр. Тут, в ур. Замчище, було відомо близько 20 курганів, згодом розораних. На сьогоднішній день могильник практично повністю знівельований; збереглися лише чотири великі дуноподібні підвищення діаметром від 20 до 50 м та висотою від 0,5 до 1,5 м. У 2012 р. пам'ятник обстежили М. О. Ягодинська й В. В. Ільчишин; у 2013—2015 та 2019 рр. вони провели розкопки та виявили поховання епохи бронзи й давньоруського періоду (Ільчишин 2016; Снітовський 2020; Ягодинська, Ільчишин 2020). Прикраси, що цікавлять нас, були знайдені в 2015 і 2019 рр. у кургані 3.

Курган 3 являв собою ледве помітне підвищення, на поверхні якого були виявлені трубчасті кістки та фрагменти черепа, витягнуті свіжою оранкою з поховань. У 2015 р. на підвищенні було закладено розкоп, розмірами 20 × 20 м, орієнтований за сторонами світу. На цьому розкопі було виявлено 9 поховань, 4 з яких (№ 1, 4, 7, 9) належали до комарівської культури ТКК, а інші були датовані давньоруським часом (XII—XIII ст.) (Ільчишин 2016, с. 262).

У 2019 р. через південно-західний кут розкопу 2015 р. було прокладено розвідкову траншею (розкоп I, 2019 р.), розмірами 34 × 2 м, в якій було зафіксовано два поховання — № 1 (давньоруського часу) та № 2 (комарівської культури) (Ягодинська, Ільчишин 2020, с. 274). Враховуючи те, що самі дослідники констатують, що «поховання тшинецько-комарівської культури» «належало до кургану 3» (Ягодинська, Ільчишин 2020, с. 274, 276), пропонуємо закріпити за ним № 10 цього кургану.

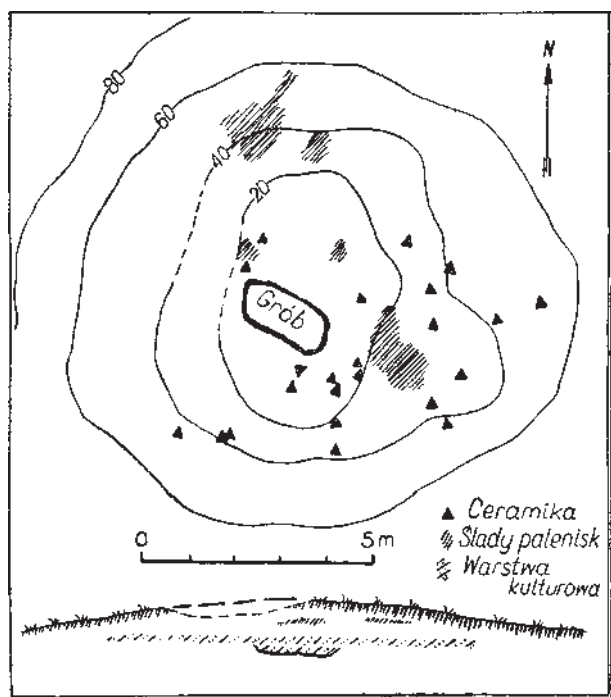

Рис. 3. Лубна, курган 7 (за Gardawski 1959, tabl. LXIII)

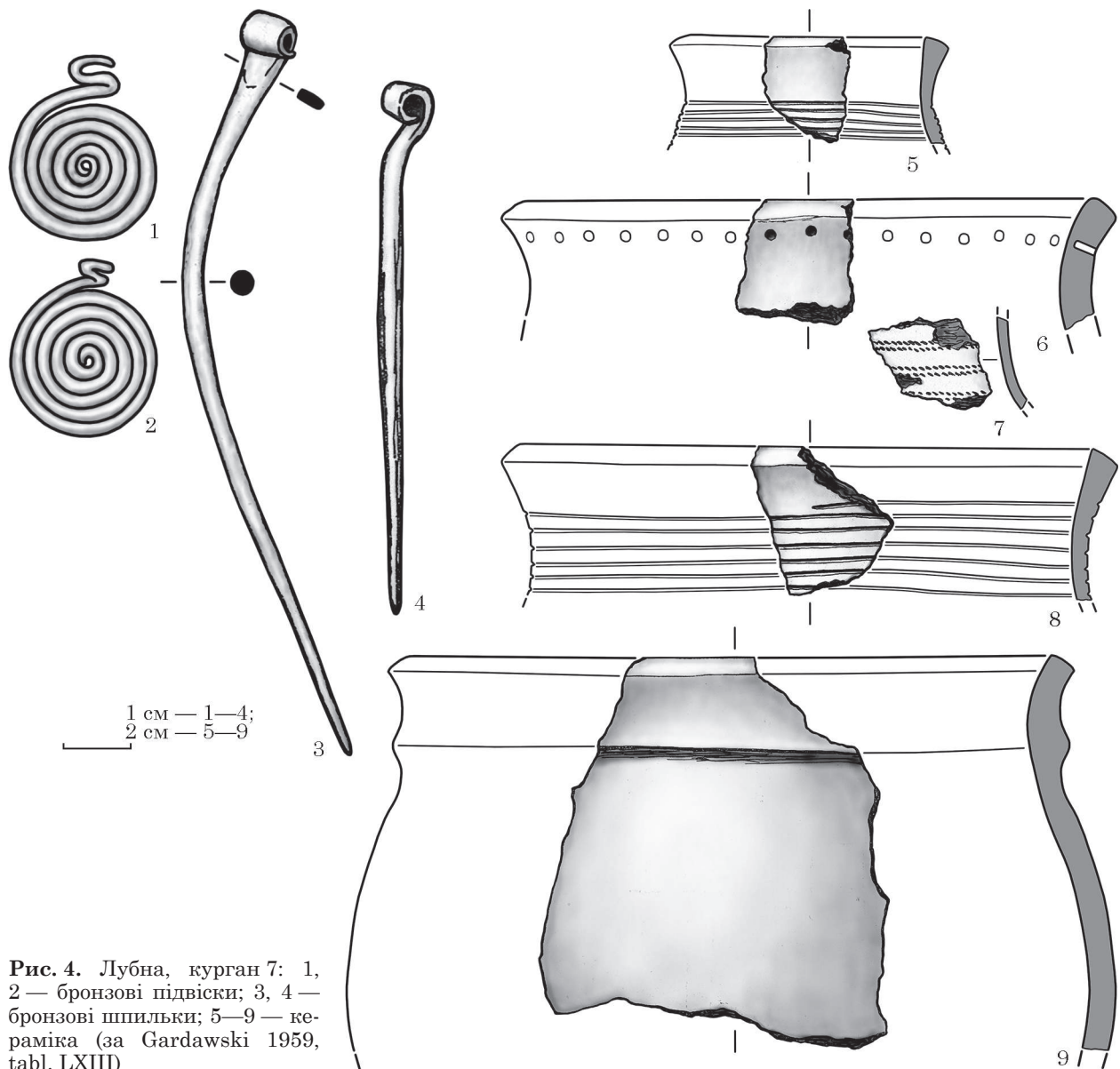

Рис. 4. Лубна, курган 7: 1, 2 — бронзові підвіски; 3, 4 — бронзові шпильки; 5—9 — кераміка (за Gardawski 1959, tabl. LXIII)

Поховання 9 (2015 р.) (рис. 5) було розташоване на відстані близько 8 м на північний схід від основного поховання 1 та 1 м на північний захід від поховання 4. Яма овальної форми розмірами $3,1 \times 1,9$ м, орієнтована по лінії ПнПнСх—ПдПдЗх. Рівень фіксації — 0,45 м від сучасної поверхні; глибина — 0,3 м від рівня фіксації. Посеред ями валетом, стикаючись ногами, лежали два скелети в середньо скорченій позі; південний — на правому боці, північний — на лівому. На північний схід від черепа північного скелета знаходилися розвали великої *чаші з двома ручками* (рис. 6: 5) та неорнаментованого *тюльпаноподібного горщика* (рис. 6: 4), а також цілий *біконічний кубок* з лійчастими вінцями, орнаментований з чотирьох сторін підокруглими виступами, оточеними групами прокреслених борозенок, нахилених у протилежні боки (рис. 6: 3). Біля плеча північного скелета лежала *бронзова шпилька* із маленькою грибовидною голівкою та потовщенням у верхній частині стрижня, у яко-

му зроблено наскрізний отвір (рис. 6: 1). Поблизу черепа, біля нижньої щелепи, знайдено маленьку *бронзову підвіску* зі спиральним щитком (Ільчишин 2016, с. 267—268, рис. 10, 11).

Підвіска бронзова, спиральна, лубенського типу (рис. 6: 2). Виготовлена з круглого у перетині дроту, звитого за годинниковою стрілкою в спиральний щиток з 6,25 обертів. Дріт звужується до кінців; кінці загострені. Зовнішній кінець дроту завитий в 1,5 оберти проти годинникової стрілки в нещільну бокову петлю в площині перпендикулярній щитку. Загальний розмір виробу — $22 \times 16,7$ мм. Діаметр щитка — $16,8 \times 16,7$ мм. Діаметр петлі — $9 \times 9,3$ мм. Діаметр дроту — до $1,5 \times 1,9$ мм, до кінців звужується до 1 мм.

В. В. Ільчишин, на підставі аналогії з підвісками зі скарбу в Чорногородці², про який

2. В. В. Ільчишин помилково називає населений пункт та тип підвісок «Червоногородка» (Ільчишин 2016, с. 270).

йтиметься нижче, керамічного кубка з шпикоподібними виступами та аналізу характеру керамічного тіста посуду із поховання, датував поховання 9 XIII ст. до н. е. (Ільчишин 2016: с. 270). Погоджуючись загалом із ходом його міркувань, звернемо увагу ще на ряд моментів. Булавка з Кордишева 3/9 (рис. 6: 1) знаходить безпосередні аналогії серед старожитностей кола курганних культур Центральної Європи. У Нижній Саксонії такі шпильки відносяться до часу *Mittlere — Jüngere Hügelgräberzeit* (BrC—BrD; XIV—XIII ст. до н. е.; Laux 1976, taf. 26: 300—302; 27: 324, 333, 334; 63: 300).

Чашам з ручками, виявленим у низці поховань Кордишева (1/1, 2/6, 3/7, 3/9), В. В. Ільчишин знаходить паралелі у культурі Ноа (Ільчишин 2016, с. 269). Однак зазначимо, що така кераміка з'являється в комарівській культурі ще на її ранньому етапі (Свешников 1976, рис. 4; 5), до «експансії» культури Ноа на північ, і може розглядатися як один із загальних елементів у культурах, що примикають з північного сходу та сходу до Карпато-Дунайського регіону (Лысенко, Разумов 2014). Загалом, вигляд дворуких чаш із Кордишева цілком відпові-

дає пізньокласичному горизонту комарівської культури ТКК (XIV—XIII ст. до н. е.).

Кубок з підокруглими наліпами по периметру корпусу знаходить аналогії в кургані 347 в Текліно неподалік від Сміли (Бобринский 1901, с. 19, 25, фиг. 4а; Березанська 1972, рис. 19: 2), курганах 3, 5, 6, 18 Гордіївського могильника (Березанська, Клочко 2011, рис. 3: 1; 7: 9; 10: 2; 34: 2), похованні 83 Малополовецького могильника (Górski, Lysenko, Makarowicz 2003, fig. 23: 5). Поховання в кургані 347 у Текліно містило також шийну гривну зі спіральними щитками, на підставі чого воно може бути зіставлене з горизонтом МП III могильника Малополовецьке 3 (XV ст. до н. е.) (Górski, Lysenko, Makarowicz 2003, р. 298—300). Усі перелічені кургани Гордіївки відносяться до раннього етапу могильника (горизонти Горд. I і II за В. І. Клочком), датованого XIV—XIII ст. до н. е. (Berezanskaja, Kločko 1998; Kločko 1998; Berezanskaja 1999; Березанська, Клочко 2011, с. 66, 74; Лысенко 2015, рис. 6: 18—21, 41). Зазначимо, що розглянутий курган 3 у Кордишеві був зведений над похованням 1, що містило шийну гривну, аналогічну малополовецькій та теклінській. Відповідно, поховання 9, впусне в цей курган, відноситься до більш пізнього періоду, мабуть, синхронного ранньому етапу Гордіївського могильника і горизонту МП IV Малополовецького могильника (XIV—XIII ст. до н. е.). Звуження цієї дати лише до XIII ст. нам видається необґрунтованим.

Поховання 10 (поховання 2 розкопу 1, 2019 р.) — групова інгумація комарівської культури (рис. 7). Виявлено в південній частині розкопу I (кв. А/4, глибина 0,6 м), за 0,5 м на південь від південно-західного кута розкопу 2015 р. Поховання належало до кургану 3. Заповнення ями відрізнялося бурим ґрунтом на тлі світло-коричневого суглинку. Яма підквадратної в плані форми, розміром 0,8 × 1,4 м, орієнтована за лінією схід—захід, мала глибину 0,4 м від рівня фіксації (Ягодінська, Ільчишин 2020, с. 274, рис. 1; Снітовський 2020).

У західній частині ями поховальний комплекс складався з трьох скорчених кістяків, покладених головами на захід. **Скелет 1** дорослого перебував у скорченому положенні на правому боці, із піднятими до обличчя руками. Біля черевної порожнини знаходилась ліпна неорнаментована чаша із звуженою шийкою і різкопрофільованим вінцем, вигнутим назовні, яка лежала на боці. **Скелет 2**, як і попередній, лежав у скорченому положенні на правому боці і належав дитині. На відміну від попереднього, верхні

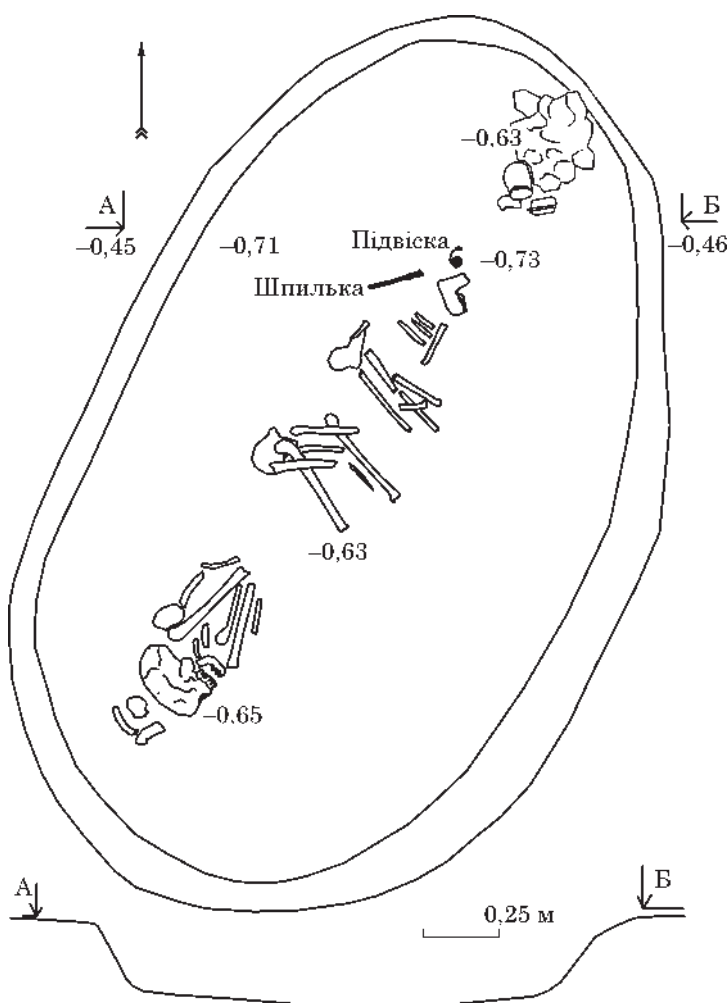

Рис. 5. Кордишів 8 (2015 р.), курган 3, поховання 9 (за Ільчишин 2016, рис. 10)

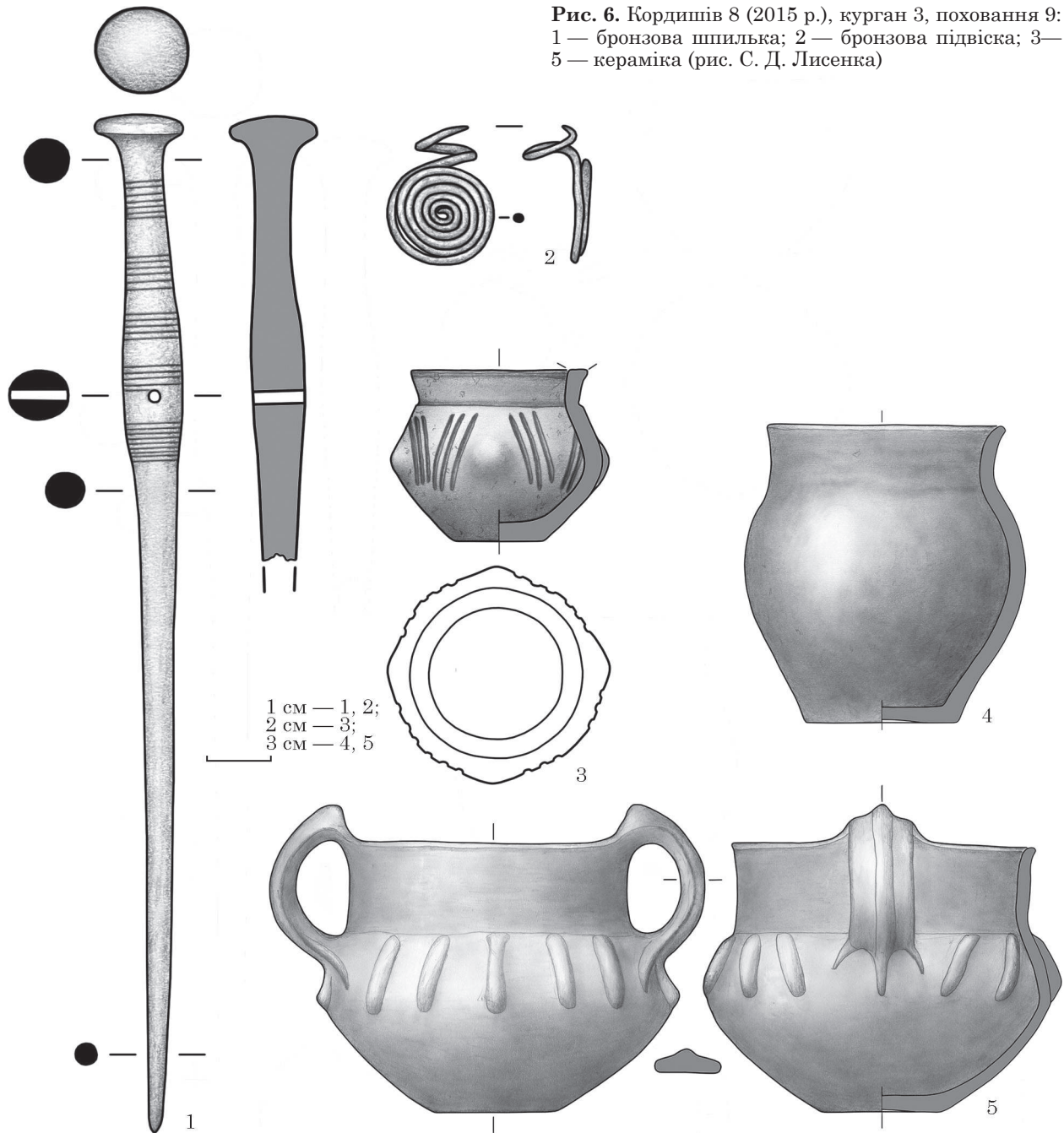

Рис. 6. Кордишів 8 (2015 р.), курган 3, поховання 9: 1 — бронзова шпилька; 2 — бронзова підвіска; 3—5 — кераміка (рис. С. Д. Лисенка)

кінцівки кістяка були випростані і накривали скелет 3. **Скелет 3** лежав у скорченому положенні на лівому боці із частковим розворотом на живіт. Череп повернутий лицевою частиною до інших кістяків. На шії знаходилась *гривна* із двома спіральними щитками, які утворювали закручені в протилежні сторони кінці (рис. 8: 4)³. Окрім гривни, на кістяку 3, на

правій скроні знаходилась бронзова *спиральна підвіска* (рис. 8: 1).

На схід від згаданих трьох скелетів, біля нижніх кінцівок, знаходилося хаотичне скупчення кісток, що являло собою кістницю. У скупченні вдалося виділити ще три черепи (скелети 4—6). **Череп 4** належав дитині-підлітку (?) і знаходився поверх скупчення кісток біля південного краю поховальної ями та зі східної сторони нижньої частини скелета 3. Біля черепа лежала в горизонтальному положенні *бронзова шпилька* (рис. 8: 6), вістрям у напрямку до лицевої частини. Шпилька мала грибоподібну голівку; стрижень шпильки у місці кріплення роздвоєний, верхня частина стрижня скручена навколо поздовжньої осі. **Череп 5** розміщував-

3. У зв'язку з тим, що у попередній публікації (Ягодинська, Ільчишин 2020) прорисовки або фото речей відсутні, наводимо схематичне зображення прикрас, відтворене на підставі інформації, яку нам вдалося почерпнути з інших відкритих джерел (Суспільне Тернопіль 05.07.2019; Укрінформ 2019; Цебрій 2019; Снітовський 2020).

Рис. 7. Кордишів 8 (2019 р.), курган 3, поховання 10 (за Снітовський 2020)

ся поверх кісток у середній частині ями, але з її північної сторони та в нижній частині скелета 1. На черепі із правого боку, біля кріплення нижньої щелепи, виявлено перснеподібне бронзове *кільце-підвіску*, виготовлене з тонкого дроту, скрученого «змійкою» в овальний щиток. Під черепом виявлено в анатомічному порядку шийні хребці, на яких знаходилось *кам'яне намисто* із восьми плоских намистин круглої форми. Окрім шийних хребців, під черепом 5, вдалось зафіксувати в анатомічному порядку ще й залишки хребта і ребра. Однак верхні кінцівки кистяка були відсутні. Із південного краю від хребта, під скупченням кісток, зафіксовано нижні частини нижніх кінцівок, що, ймовірно, належать скелету 5. На кінцівках, у пристоповій частині, зафіксовано (*in situ*) бронзові браслети. Судячи із положення кісток, *двощитковий браслет* (рис. 8: 3) був одягнений на праву нижню кінцівку, яка лежала паралельно, поверх нижньої лівої, так само з *браслетом*, з одним відламаним щитком (цей браслет, імовірно, був виготовленим із зламаної шийної гривни?; рис. 8: 2). Вище рівня залягання нижніх кінцівок, серед скупчення кісток в його середній частині, виявлено ще одну *бронзову шпильку* із кільцеподібною голівкою (рис. 8: 5), яка лежала в горизонтальному положенні, вістрям на захід. Окрім вищенаведених залишків п'яти скелетів, у середній частині скупчення кісток виявлено нижню щелепу і уламки *черепу 6* (Ягодинська, Ільчишин 2020, с. 274—276).

Підвіска бронзова, спіральна, лубенського типу (рис. 8: 1). Виготовлена із тонкого дроту діаметром 1,5 × 2 мм, круглого в перетині, звитого за годинниковою стрілкою в щиток з шес-

ти витків. Зовнішній кінець дроту утворював кріплення-виток (кільце), вигнуте перпендикулярно до осі основного щитка. Діаметр основного щитка становить 2,5 см, кільця — 1 × 1,2 см (Ягодинська, Ільчишин 2020, с. 275; Суспільне Тернопіль 05.07.2019; Снітовський 2020).

Уточнити датування підвіски з поховання Кордишів 3/10 дозволяють інші прикраси, знайдені в цьому ж комплексі — гривна та браслет зі спіральними щитками, шпильки з грибоподібною та кільцеподібною голівками. Перші три типи прикрас (гривні та браслети зі спіральними щитками та великі шпильки з грибоподібною голівкою) у Північному Причорномор'ї відомі лише на пам'ятках комарівської культури східного ареалу ТКК, переважно у галицькій (комарівській), волинській та киево-черкаській групах ТКК (Лисенко, Лисенко, Діденко 2004; Лысенко, С. С. 2005).

І. К. Сवेशніков зарахував курган 8 Комарова (галицька група), що містив шпильку з грибоподібною голівкою та шийну гривну, до першої фази раннього етапу комарівської культури (Swieszniukow 1967, s. 73). На Мало-половецькому могильнику киево-черкаської групи всі згадані типи прикрас були знайдені у похованнях горизонту МП III (1550/1500—1400/1350 BC) (Kovalyukh et al. 1998; Górski, Lysenko, Makarowicz 2003, tabl. 6). З цим же горизонтом за інвентарем і радіовуглецевими датами, загалом, можуть бути синхронізовані також поховання волинської групи ТКК — в кургані 2 в Івання (Сवेशніков 1968; Górski, Lysenko, Makarowicz 2003, tabl. 4) і кургані 8 в Негішині (Березанська, Гошко, Самолюк 2004, с. 119).

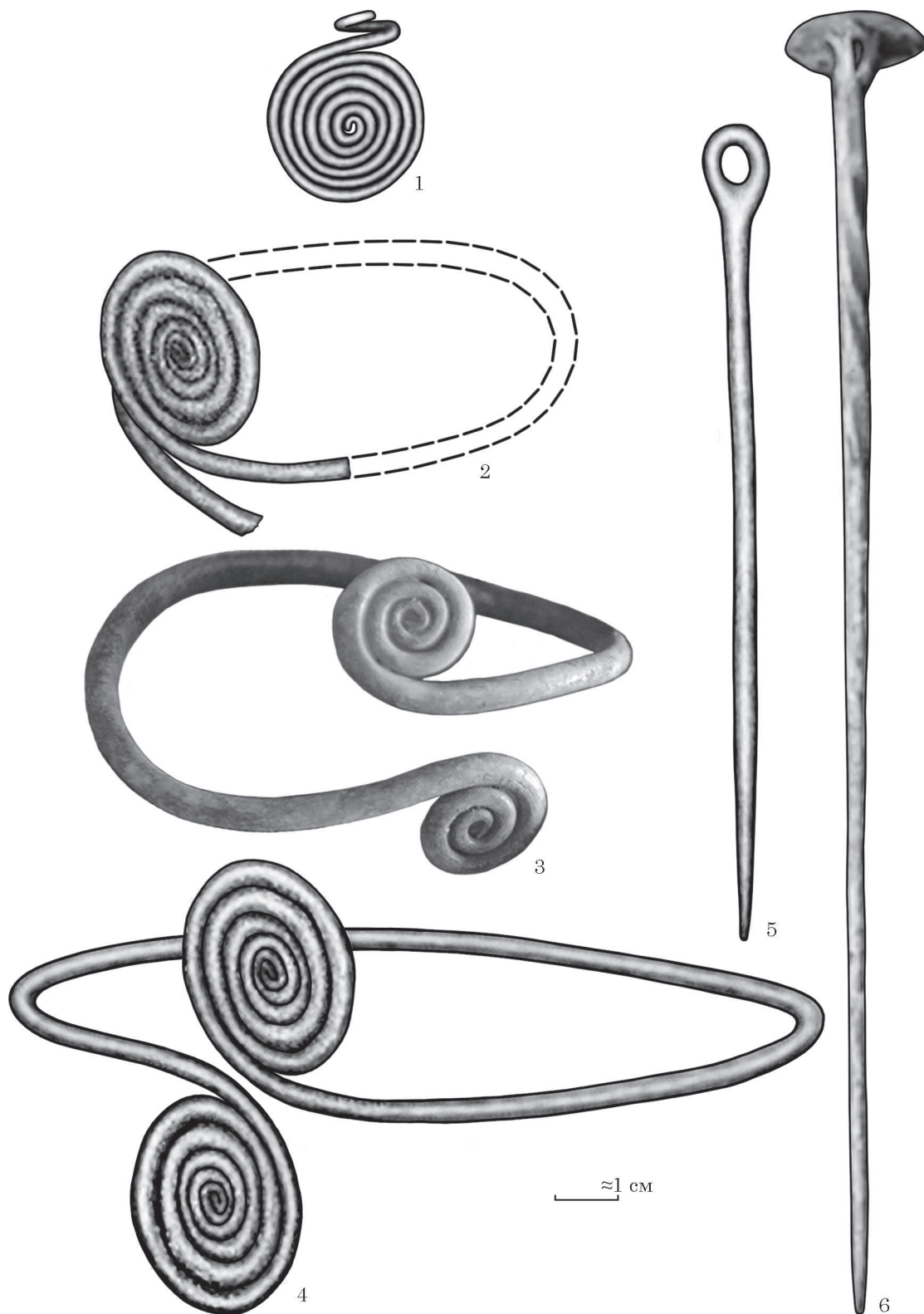

Рис. 8. Кордешів 8 (2019 р.), курган 3, поховання 10, інвентар (2 і 4 — схеми; за Суспільне Тернопіль 2019; Снітовський 2020)

Булавки з кільцеподібною голівкою на території Північного Причорномор'я набувають найбільшого поширення на заключному етапі пізнього бронзового віку (BD—HaA, XIII—XI ст. до н. е.), переважно в ареалах пізньої сабатинівської, пізньої Ноа, білозерської та бі-

логрудівської культур (Лисенко, С. С. 2004). В.С. Бочкар'єв датує період існування таких шпильок у південно-західному регіоні Східної Європи XIV—X ст. до н. е. (Бочкар'єв 2009, с. 366). Проте, знахідка шпильки з кільцеподібною голівкою в Кордешеві 3/10 в одному

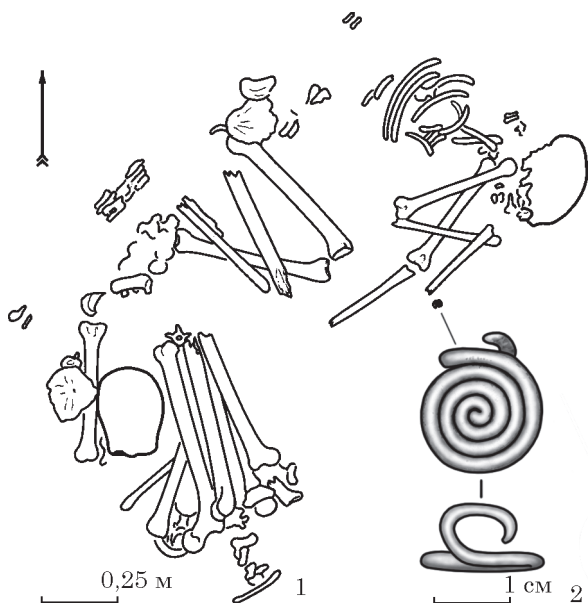

Рис. 9. Войцехівка, курганна група 1, курган 11, поховання 2—3: 1 — план поховання (за фонд О. Ф. Лагодовської, № 34—35); 2 — підвіска з поховання 2 (за Лагодовська, Захарук 1956, рис. 1: 1)

похованні зі згаданими вище типами прикрас дозволяє удревнити їхнє побутування в регіоні як мінімум до рубежу XV—XIV ст. до н. е. Очевидно, цим часом слід датувати і все поховання Кордишів 3/10, розглядаючи його як одне з найдавніших у цьому кургані, безпосередньо наступне за центральним похованням Кордишев 3/1.

3. Войцехівський могильник (Колодяжне 2) (Житомирська обл., Романівський р-н, с. Колодяжне). Пам'ятка, за якою у літературі закріпилася назва «Войцехівський могильник», розташована на лівому березі *р. Случ* (права притока Горині — права притока Прип'яті — права притока Дніпра), між смт Миропіль, с. Колодяжне Романівського (до 2003 р. — Держинського) р-ну Житомирської обл. та с. Колосівка (колишня Войцехівка) Полонського р-ну Хмельницької обл.

Розкопки могильника було розпочато у 1924 р. С. С. Гамченком і продовжено у 1949 р. Є. Ф. Лагодовською. Усього було розкопано 13 курганів у групі 1 та один — у групі 2 (Гамченко 1924, с. 66—94; Лагодовська 1948; Лагодовська, Захарук 1956; Березанская 1972, с. 56—58; Артёмченко 1987, с. 110). У 2011—2013 рр. розкопки Войцехівського могильника були відновлені Фастівською археологічною експедицією, що дослідила ще шість курганів та курганоподібних підвищень у групах 3—6 (Лисенко, Лисенко 2017; 2018). Поховальні комплекси, досліджені у групах 1—3, належать до класичного періоду розвитку комарівської культури та датуються в межах XV—XIII ст. до н. е. Підвіска, що цікавить нас, була знайдена у в похованні 2 кургану 11 курганної групи 1.

Курган 11. Висота кургану 0,4 м, діаметр 16 м. У центрі кургану виявлена яма значних розмірів (2,8 × 1,5 м), яка на глибині 1,2 м від вершини набула вигляду щілини 2,5 м завдовжки. Це, очевидно, був грабіжницький хід. Курган містив два поховання комарівської культури — № 1 і 2—3 (Лагодовська, Захарук 1956, с. 72).

Поховання 2—3, парне (рис. 9: 1). Дно поховальної ями виявлено на глибині 1,36 м від вершини кургану. Один із скелетів (*поховання 2*) лежав сильно скорчено на лівому боці, головою на схід. Ноги притиснуті до корпусу. Ліва рука витягнута до колін, права — зігнута в лікті, кисть — перед обличчям. Біля ліктя лівої руки лежала бронзова прикраса у вигляді спірального щитка. У ногах поховання 2 знаходилося жіноче поховання 3, представлене купою кісток, покладених у певному, але не анатомічному порядку. Довгі кістки були складені разом, з ними лежали кістки таза, уламки ребер, крижів і вісім хребців. У цій купі лежало кілька невеликих уламків черепа. Поруч стояв череп тім'ям догори, лицьовою частиною на південь. Біля черепа знайдено плечову кістку, а на ній — потиличну кістку від іншого черепа. Жодних речей при похованні 3 зафіксовано не було (Лагодовська, Захарук 1956, с. 72, рис. 5).

Підвіска бронзова, спіральна, лубенського типу (рис. 9: 2). Виготовлена з дроту круглого у перетині. Один кінець згорнутий у щільний щиток у 4 оберти; другий загнутий у бічну петлю в один оборот. Діаметр щитка (за рисунком) — 1,6 см (Лагодовська, Захарук 1956, с. 72, рис. 1: 1).

4. Чорногородка 2 (Київська обл., Фастівський р-н). Місцезнаходження розташоване на краю борової тераси лівого берега *р. Унава* (права притока Ірпеня — права притока Дніпра), на території сільської ради с. Коціївка Фастівського р-ну, за 0,3—0,4 км на південний схід від правобережної частини с. Чорногородка (Чорногородська Слобідка) Макарівського р-ну Київської обл. У 2012 р. бійцями боярської пошукової групи «Жорчагинець» (О. В. Остапенко, В. П. Остролицький, С. І. Тищенко) тут було знайдено скарб бронзових виробів, переданий до Боярського державного краєзнавчого музею. У 2012 й 2013 рр. місце знахідки скарбу оглянула й прошурфувала Фастівська археологічна експедиція Інституту археології НАН України; виявлено слабонасичений шар поселення пізньої сосницької культури ТКК та милоградської культури (Лысенко, Лысенко 2015).

Скарб було виявлено нижче дернового шару, на глибині 0,25—0,4 м. До складу скарбу входило 9 бронзових виробів: 2 круглих браслети (з кінцями, що заходять один за одний, і цілнолитий; рис. 10: 5, 9), 2 двоспіральні підвіски з гаком (рис. 10: 3, 4), 2 спіральні підвіски типу Лубна (рис. 10: 1, 2), 3 пластинчасті ножі-

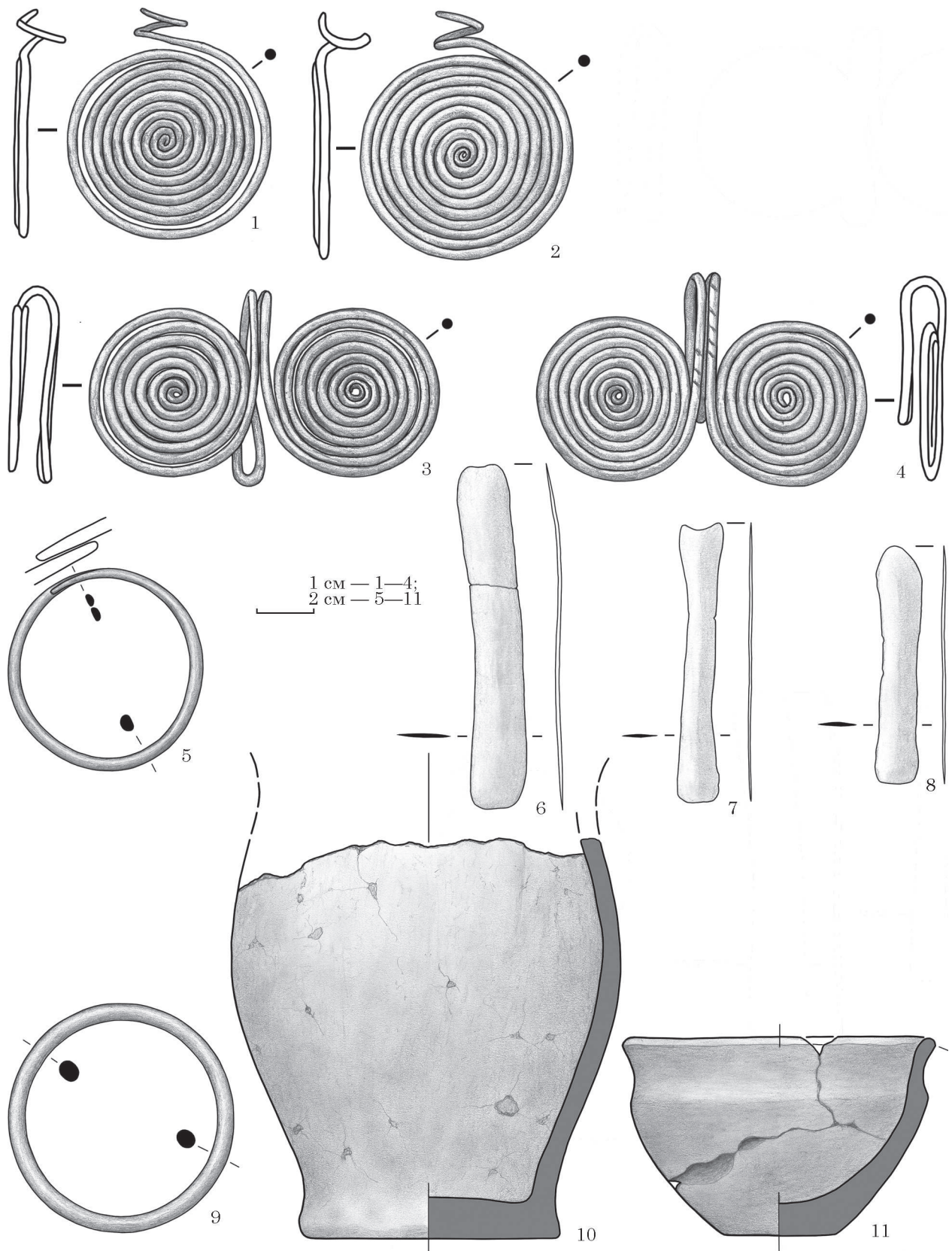

Рис. 10. Чорногородка 2, скарб 2012 р.: 1—4 — бронзові підвіски; 5, 9 — бронзові браслети; 6—8 — бронзові «бритви»; 10, 11 — кераміка (рис. С. Д. Лисенка)

бритви (рис. 10: 6—8). Усі речі були складені у певному порядку в *тюльпаноподібний горщик* (рис. 10: 10). Браслети було поставлено вертикально, а всередині них розташовані інші вироби. Впритул до горщика знайдено *чашоподібний кубок* (рис. 10: 11), який, можливо, використовувався як кришка (?). Не можна виключати, що скарб є залишками кенотафного поховання (?) (Лысенко, Лысенко 2015). Наведемо опис цікавих для нас підвісок.

Підвіска бронзова 1, спіральна, лубенського типу (рис. 10: 1). Виготовлена з дроту круглого в перетині, скрученого проти годинникової стрілки в спіральний щиток. Дріт звужується до кінців; кінці загострені. Зовнішній кінець дроту завитий в 1,5 оберти за годинниковою стрілкою в нещільну бокову петлю в площині перпендикулярній щитку. Щиток звитий у 10,25 обертів; трохи прокований. Загальний розмір виробу — 40 × 35 мм. Діаметр щитка — 35 мм. Діаметр петлі — 9 × 8 мм. Діаметр дроту — до 1,8 мм, до кінців звужується до 1 мм.

Підвіска бронзова 2, спіральна, лубенського типу (рис. 10: 2). Аналогічна попередній. Щиток звитий у 10,1 оберти; трохи прокований. Загальний розмір виробу — 43 × 37 мм. Діаметр щитка — 35 мм. Діаметр петлі — 9 × 8 мм. Діаметр дроту — до 1,8 × 2 мм, до кінців звужується до 1 мм.

Скарб віднесено до пізньокласичного горизонту комарівської культури ТКК і за сукупністю ознак датовано XIII ст. до н. е. (Лысенко, Лысенко 2015, с. 197—201).

Висновки. Таким чином, період побутування підвісок типу Лубна-Чорногородка може бути обмежений XV—XIII ст. до н. е. Імовірно, даний тип прикрас спочатку з'являється у лубенській групі тшинецької культури ТКК у басейні р. Варта (права притока Одера), а згодом поширюється у північних групах комарівської культури ТКК (волинській та киево-черкаській), вздовж північної гілки трансєвропейського лісостепоного шляху торгівлі та міграцій (Лысенко, Лысенко 2011), аж до Середнього Подніпров'я. У матеріалах Карпато-Дунайського регіону прямих аналогій таким підвіскам нам знайти не вдалося. Хронологічно цей тип підвісок передуює поширенню у Північному Причорномор'ї підвісок білогрудівського типу.

Враховуючи парність підвісок з Лубни та Чорногородки, а також знаходження підвіски з Кордишів 3/9 біля черепа, а з Кордишів 3/10 — на правій скроні, можемо припустити, що підвіски типу Лубна—Чорногородка використовувалися як скроневі прикраси, що кріпилися до шнурка, стрічки або іншого головного убору. Розглянутий тип прикрас, можливо, є одним із прототипів скроневих підвісок білогрудівського типу.

Подяки. Щиро дякуємо Юлії Лемеш за допомогу у перекладі англійською.

ЛІТЕРАТУРА

- Артёменко, И. И. 1987. Сосницкая культура. В: Бадер, О. Н., Крайнов, Д. А., Косарев, М. Ф. (ред.). *Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, с. 106-113.
- Балагури, Э. А. 2001. *Население Верхнего Подпорожья в эпоху поздней бронзы*. Ужгород: УжНУ.
- Березанская, С. С. 1972. *Средний период бронзового века в Северной Украине*. Киев: Наукова думка.
- Березанская, С. С. 1999. Могильник эпохи бронзы Гордеевка на Южном Буге. *Советская археология*, 4, с. 131-148.
- Березанська, С. С., Гошко, Т. Ю., Самолюк, В. О. 2004. Колективне поховання тшинецької культури на р. Горинь. *Археологія*, 1, с. 111-125.
- Березанська, С. С., Ключко, В. І. 2011. Гордівський могильник. В: Ключко, В. І. (ред.). *Гордівський могильник*. Вінниця: Вінницький обласний краєзнавчий музей, с. 7-113.
- Бобринский, А. А. 1901. *Курганы и случайные археологические находки близ Смелы*. 3. Санкт-Петербург.
- Бочкарев, В. С. 2009. Металлические булавки с кольцевидной головкой эпохи поздней бронзы из юго-западного региона Восточной Европы. В: Васильев, С. А. (ред.). *С. Н. Бибииков и первобытная археология*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 357-365.
- Гамченко, С. С. 1924. *Раскопки 1924 г. на Волини Сергея Гамченка*. НА ІА НАН України, фонд С. С. Гамченка, № 46—48.
- Ільчишин, В. В. 2016. Комарівський горизонт багатопарового курганного могильника Кордишів VIII на Шумщині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 20, с. 259-272.
- Крушельницька, Л. І. 1985. *Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза)*. Київ: Наукова думка.
- Лагодовская, Е. Ф. *Материалы к исслед. Войцеховских памятников*. НА ІА НАН України, фонд О. Ф. Лагодовської, № 34—35.
- Лагодовська, О. Ф. 1948. Войцехівський могильник бронзової доби на Волині. *Археологія*, II, с. 62-77.
- Лагодовська, О. Ф., Захарук, Ю. М. 1956. Нові дослідження Войцехівського могильника. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 69-74.
- Лысенко, С. Д. 2013. Тшинецьке культурне коло. В: Смолій, В. А. (ред.) *Енциклопедія Історії України: у 10 томах*. 10: Т—Я. Київ: Наукова думка, с. 188-190.
- Лысенко, С. Д. 2015. К вопросу о культурной принадлежности Гордеевского могильника. *Stratum plus*, 2, с. 207-230.
- Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 2011. Сухопутные коммуникации восточного ареала тшинецкого культурного круга. В: Ignaczak, M., Koško, A., Szmyt, M. (eds.). *Między Baltykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza: IV—I tys. przed Chr.* Archaeologia Vimariorum, 4. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, с. 311-364.
- Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 2017. Курганоподобные возвышения с территории Войцеховского могильника (по результатам исследований 2013 г.). *Новое прошлое*, 4, с. 264-285.
- Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 2018. Курганная группа 3 Войцеховского могильника (по результатам исследований 2011—2012 гг.). В: Синика, В. С.,

- Рабинович, Р. А. (ред.). *Древности. Исследования. Проблемы. Сборник статей в честь 70-летия Н. П. Тельнова*. Кишинёв; Тирасполь: Stratum, с. 89-112.
- Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С., Діденко, С. В. 2004. Шпильки з круглою шляпкою та вушком із зібрання Національного музею історії України. В: Ковтанюк, Н. (ред.). *Національний музей історії України: постання у третє тисячоліття*. Київ: НМІУ, с. 191-196.
- Лисенко, С. Д., Разумов, С. Н. 2014. К вопросу о контактах населения Нижнего и Среднего Поднестровья в первой половине 2 тыс. до н. э. *Русин*, 2 (36), с. 8-28.
- Лисенко, С. С. 2002. Подвески белогрудовского типа. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Музейні читання (матеріали наукової конференції, грудень 2001 р.)*. Київ: МІКУ, с. 116-125.
- Лисенко, С. С. 2004. Булавки с кольцевидной головкой с территории Украины. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 2, с. 291-305.
- Лисенко, С. С. 2005. Гривны, браслеты и перстни со спиральными шитками с территории Украины. В: Василенко, А. И. (ред.). *Проблемы эпохи бронзы Восточной Степи*. Луганск: Глобус, с. 25-36.
- Лисенко, С. С. 2012. Реконструкция погребально-го убранства бронзового века. В: Конвалюк, Н. В., Вейдеко, М. М., Бурдо, Н. Б. (ред.). *Археологічні дослідження на Київщині. Матеріали I обласної наукової конференції, 24—25 жовтня 2011 року*. Трипілля: Київський обласний археологічний музей, с. 21-30.
- Лисенко, С. С. 2021. Украшения населения Северного Причерноморья эпохи поздней бронзы. Кишинёв; Киев: Stratum plus.
- Лисенко, С. С., Лисенко, С. Д. 2015. Новый клад комаровской культуры на Киевщине. *Матеріали по археології Северного Причерноморья*, 13, с. 195-206.
- Лисенко, С. С., Лисенко, С. Д. 2018. Двуспиральные фибулы комаровской культуры. В: Бруяко, И. В. (ред.). *Народы и культуры Нижнего Дуная в Древности*. Одесса: Ирбис, с. 107-116.
- Лисенко, С. С., Лисенко, С. Д. 2019. Булавки с петельчатой головкой эпохи поздней бронзы. *Матеріали по археології Северного Причерноморья*, 14, с. 161-181.
- Свешников, И. К. 1968. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области. *Советская археология*, 2, с. 159-168.
- Свешников, И. К. 1976. Проблема происхождения комаровской культуры. В: Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Телегин, Д. Я. (ред.). *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, с. 96-118.
- Снітовський, О. 2020. Кордишів. Кризъ товщу землі. *Українформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2876701-kordisiv-kriz-tovsu-zemli.html>. Дата звернення 13.11.2020.
- Суспільне Тернопіль 05.07.2019. *Суспільне Тернопіль*. URL: <https://www.facebook.com/suspilne.ternopil/posts/705150599935137>. Дата звернення 13.11.2020.
- Українформ 2019. Археологи знайшли на Тернопільщині артефакти бронзової доби й давньоруські поховання. *Українформ*. URL: <https://www.ukrinform.ru/rubric-tourism/2742996-arheologinasli-na-ternopolsine-artefakty-bronzovogo-veka-i-drevnerusskie-zahoroneniya.html#>. Дата звернення 13.11.2020.
- Цебрій, Є. 2019. Під час розкопок у Шумському районі археологи знайшли поховання гос-
- подарів зі слугами. *Терміново*, новини. URL: https://terminovo.te.ua/molod/12586/?fbclid=IwAR0_kTSyhCjEerrZ04u2WvuVK-XeRXYHkXBENqsgD_liCFH0eHOPPCc5fKQ. Дата звернення 13.11.2020.
- Ягодинська, М., Ільчишин, В. 2020. Дослідження могильника біля с. Кордишів. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 274-277.
- Berezanskaja, S. S., Kločko, V. I. 1998. *Das Gräberfeld von Hordeevka*. Archäologie in Eurasien, 5. Rahden: Marie Leidorf.
- Gardawski, A. 1959. Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce. *Materialy Starożytne*, V, s. 7-189.
- Górski, J., Lysenko, S., Makarowicz, P. 2003. Radiocarbon chronology of the Trzciniec Cultural Circle between the Vistula and Dnieper basins. *Baltic-pontic studies*, 12, p. 253-306.
- Dąbrowski, I. 1972. *Powiązania Ziemi polskiej z terenami wschodnimi w epoce brązu*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk: Ossolineum.
- Kločko, V. I. 1998. Die Sud- und Westbeziehungen die Ukraine rechts des Dnepr im 2. und frühen 1. Jahrtausend v. Chr. In: Hänsel, B., Machnik, J. (eds.). *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten [4000—500 v. Chr.]*. München, S. 343-351.
- Kovalyukh, N., Skripkin, V., Kločko, V., Lysenko, S. 1998. Absolute (radiocarbon) chronology of the eastern trzciniec culture in the Dnieper basin (the Malopolovetske burial site). *Baltic-pontic studies*, 6, p. 130-140.
- Laux, F. 1976. *Die Nadeln in Niedersachsen*. Prähistorische Bronzefunde, XIII, 4. München.
- Machnik, J. 1978. Wczesny okres epoki brązu. In: Hensel, W. (ed.). *Prahistoria ziem polskich*. 3. Wrocław; Warszawa; Gdansk, s. 9-136.
- Makarowicz, P. 2010. *Trzciniecki krąg kulturowy — wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Miśkiewicz, J. 1978. Kultura Trzciniecka. In: Hensel, W. (ed.). *Prahistoria ziem polskich*. 3. Wrocław; Warszawa; Gdansk, s. 173-196.
- Mozsolics, A. 1967. *Bronzefunde des Karpatenbeckens*. Budapest.
- Mozsolics, A. 1973. *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens*. Budapest.
- Petrescu-Dîmbovița, M. 1977. *Depozitele de bronzuri din România*. București: Academia Republicii Socialiste România.
- Swieszniakow, I. K. 1967. Kultura komarowska. *Archeologia Polski*, XII, 1, s. 39-107.

REFERENCES

- Artemenko, I. I. 1987. Sosnitskaia kultura. In: Bader, O. N., Krainov, D. A., Kosarev, M. F. (ed.). *Arkheologiya SSSR. Epokha bronzы lesnoi polosy SSSR*. Moskva: Nauka, s. 106-113.
- Balaguri, E. A. 2001. *Naselenie Verkhnego Potisia v epokhu pozdnei bronzы*. Uzhgorod: UzhNU.
- Berezanskaia, S. S. 1972. *Srednii period bronzovogo veka v Severnoi Ukraine*. Kiev: Naukova dumka.
- Berezanskaia, S. S. 1999. Mogilnik epokhi bronzы Gordeevka na luzhnom Buge. *Sovetskaia arkheologiya*, 4, s. 131-148.
- Berezanska, S. S., Hoshko, T. Yu., Samoliuk, V. O. 2004. Kolektyvne pohovannia tshynetskoï kultury na r. Horyn. *Arkheolohiia*, 1, s. 111-125.
- Berezanska, S. S., Kločko, V. I. 2011. Hordiivskiy mohyl'nyk. In: Kločko, V. I. (ed.). *Hordiivskiy mohyl'nyk*. Vinnytsia: Vinnytskyi oblasnyi kraieznavchyi muzei, s. 7-113.
- Bobrinskii, A. A. 1901. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz Smely*. 3. Sankt-Peterburg.

- Bochkarev, V. S. 2009. Metallicheskie bulavki s koltsevidnoi golovkoi epokhi pozdnei bronzy iz iugo-zapadnogo regiona Vostochnoi Evropy. In: Vasilev, S. A. (ed.). *S. N. Bibikov i pervobytnaia arkheologiya*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 357-365.
- Gamchenko, S. S. 1924. *Raskopki 1924 g. na Volyni Sergeia Gamchenka*. NA IA NAN Ukrainy, fond S. S. Hamchenka, N 46—48.
- Ilchysyn, V. V. 2016. Komarivskiyi horizont bahatosharovoho kurhannoho mohylnya Kordyshiv VIII na Shumshchyni. *Materialy i doslidzhennia z arkheologii Prykarpattia i Volyni*, 20, s. 259-272.
- Krushelnytska, L. I. 1985. *Vzaimozv'iazky naseleння Prykarpattia i Volyni z plemenamy Skhidnoi i Tsentralnoi Yevropy (rubizh epokh bronzy i zaliza)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Lagodovskaia, E. F. Materialy k issled. Voitsekhovskikh pamiatnikov. NA IA NAN Ukrainy, fond O. F. Lahodovskoi, N 34—35.
- Lahodovska, O. F. 1948. Voitsekhivskiyi mohylnyk bronzovoi doby na Volyni. *Arkheologiya*, II, s. 62-77.
- Lahodovska, O. F., Zakharuk, Yu. M. 1956. Novi doslidzhennia Voitsekhivskoho mohylnya. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, VI, s. 69-74.
- Lysenko, S. D. 2013. Tshynetske kulturne kolo. In: Smolii, V. A. (ed.). *Entsyklopediia Istorii Ukrainy: u 10 tomakh*. 10: T—Ia. Kyiv: Naukova dumka, s. 188-190.
- Lysenko, S. D. 2015. K voprosu o kulturnoi prynadlezhnosti Gordeevskogo mogilnika. *Stratum plus*, 2, s. 207-230.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2011. Sukhoputnye komunikatsii vostochnogo areala tshynetskogo kulturnogo kruga. In: Ignaczak, M., Koško, A., Szmyt, M. (eds.). *Między Baltykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza: IV—I tys. przed Chr.* Archaeologia Bimaris, 4. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, s. 311-364.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2017. Kurganopodobnye vozvysheniia s territorii Voitsekhovskogo mogilnika (po rezultatah issledovaniia 2013 g.). *Novoe proshloe*, 4, s. 264-285.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2018. Kurgannaia gruppa 3 Voitsekhovskogo mogilnika (po rezultatah issledovaniia 2011—2012 gg.). In: Sinika, V. S., Rabinovich, R. A. (eds.). *Drevnosti. Issledovaniia. Problemy. Sbornik statei v chest 70-letiiia N. P. Telnova*. Kishinev; Tiraspol: Stratum, s. 89-112.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S., Didenko, S. V. 2004. Shpylky z kruhloiu shliapkoiu ta vushkom iz zibrannia Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy. In: Kovtaniuk, N. (ed.). *Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy: postup u tretie tysiacholitiia*. Kyiv: NMIU, s. 191-196.
- Lysenko, S. D., Razumov, S. N. 2014. K voprosu o kontaktakh naseleniia Nizhnego i Srednego Podnestrovia v pervoi polovine 2 tys. do n. e. *Rusin*, 2 (36), s. 8-28.
- Lysenko, S. S. 2002. Podveski belogrudovskogo tipa. In: Strokova, L. V. (ed.). *Muzeini chytannia (materialy naukovoi konferentsii, hruden 2001 r.)*. Kyiv: MIKU, s. 116-125.
- Lysenko, S. S. 2004. Bulavki s koltsevidnoi golovkoi s territorii Ukrainy. *Materialy ta doslidzhennia z arkheologii Skhidnoi Ukrainy*, 2, s. 291-305.
- Lysenko, S. S. 2005. Grivny, braslety i perstni so spiralnymi shchitkami s territorii Ukrainy. In: Vasilenko, A. I. (ed.). *Problemy epokhi bronzy Velikoi Stepi*. Lugansk: Globus, s. 25-36.
- Lysenko, S. S. 2012. Rekonstruktsiia pogrebalnogo ubrannstva bronzovogo veka. In: Konvaliuk, N. V., Videiko, M. M., Burdo, N. B. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia na Kyivshchyni. Materialy I oblasnoi naukovoi konferentsii, 24—25 zhovtnia 2011 roku*. Trypillia: Kyivskiyi oblasnyi arkheolohichniy muzei, s. 21-30.
- Lysenko, S. S. 2021. *Ukrasheniia naseleniia Severnogo Prichernomoria epokhi pozdnei bronzy*. Kishinev; Kiev: Stratum plus.
- Lysenko, S. S., Lysenko, S. D. 2015. Novyi klad komarovskoi kultury na Kievshchine. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 13, s. 195-206.
- Lysenko, S. S., Lysenko, S. D. 2018. Dvuspiralnye fibuly komarovskoi kultury. In: Bruiako, I. V. (ed.). *Narody i kultury Nizhnego Dunaiia v Drevnosti*. Odessa: Irbis, s. 107-116.
- Lysenko, S. S., Lysenko, S. D. 2019. Bulavki s petelchatoi golovkoi epokhi pozdnei bronzy. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 14, s. 161-181.
- Sveshnikov, I. K. 1968. Bogatye pogrebeniia komarovskoi kultury u s. Ivania Rovenskoii oblasti. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, s. 159-168.
- Sveshnikov, I. K. 1976. Problema proiskhozhdeniia komarovskoi kultury. In: Berezanskaia, S. S., Otroshchenko, V. V., Telegin, D. Ia. (eds.). *Eneolit i bronzovyi vek Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 96-118.
- Snitovskiy, O. 2020. Kordyshiv. Kriz tovshchu zemli. *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2876701-kordisiv-kriz-tovsu-zemli.html>. Data zvernennia 13.11.2020.
- Suspilne Ternopil 05.07.2019. *Suspilne Ternopil*. URL: <https://www.facebook.com/suspilne.ternopil/posts/705150599935137>. Data zvernennia 13.11.2020.
- Ukrinform 2019. Arkheology znaiшы na Ternopilshchyni artefakty bronzovoi doby y davnoruski pokhovan-nia. *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ru/rubric-tourism/2742996-arheologi-nasli-na-ternopolsine-artefakty-bronzovogo-veka-i-drevnerusskie-zahoroneniia.html#>. Data zvernennia 13.11.2020.
- Tsebrii, Ye. 2019. Pid chas rozkopok u Shumskom raioni arkheology znaiшы pokhovan-nia gospodariv zi sluhamy. *Terminovo*, novyny. URL: https://terminovo.te.ua/molod/12586/?fbclid=IwAR0_kTSyhcJiErrZ04u2WvuVK-XeRXYHkXBE-HqsgD_liCFH0eHOPPCc5ffKQ. Data zvernennia 13.11.2020.
- Yahodynka, M., Ilchysyn, V. 2020. Doslidzhennia mohylnya bilia s. Kordyshiv. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 274-277.
- Berezanskaja, S. S., Kločko, V. I. 1998. *Das Gräberfeld von Hordeevka*. Archäologie in Eurasien, 5. Rahden: Marie Leidorf.
- Gardawski, A. 1959. Plemiona kulturi trzcienieckiej w Polsce. *Materialy Starozytne*, V, s. 7-189.
- Górski, J., Lysenko, S., Makarowicz, P. 2003. Radiocarbon chronology of the Trzcinec Cultural Circle between the Vistula and Dnieper basins. *Baltic-pontic studies*, 12, p. 253-306.
- Dąbrowski, I. 1972. *Powiązania Ziemi polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk: Ossolineum.
- Kločko, V. I. 1998. Die Sud- und Westbeziehungen die Ukraine rechts des Dnepr im 2. und fruhen 1. Jahrtausend v. Chr. In: Hänsel, B., Machnik, J. (eds.). *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten [4000—500 v. Chr.]*. München, S. 343-351.
- Kovalyukh, N., Skripkin, V., Kločko, V., Lysenko, S. 1998. Absolute (radiocarbon) chronology of the eastern trzcinec culture in the Dnieper basin (the Malopolovetske burial site). *Baltic-pontic studies*, 6, p. 130-140.
- Laux, F. 1976. *Die Nadeln in Niedersachsen*. Prahistorische Bronzefunde, XIII, 4. München.
- Machnik, J. 1978. Wczesny okres epoki brązu. In: Hensel, W. (ed.). *Prahistoria ziem polskich*. 3. Wrocław; Warszawa; Gdansk, s. 9-136.
- Makarowicz, P. 2010. *Trzcieniecki krągu kulturowy — wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznan: wydawnictwo Poznańskie.
- Miśkiewicz, J. 1978. Kultura Trzcieniecka. In: Hensel, W. (ed.). *Prahistoria ziem polskich*. 3. Wrocław; Warszawa; Gdansk, s. 173-196.
- Moosolics, A. 1967. *Bronzefunde des Karpatenbeckens*. Budapest.
- Moosolics, A. 1973. *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens*. Budapest.
- Petrescu-Dimbovița, M. 1977. *Depozitele de bronzuri din România*. București: Academia Republicii Socialiste România.
- Swieszniak, I. K. 1967. Kultura komarowska. *Archeologia Polski*, XII, 1, s. 39-107.

S. D. Lysenko, S. S. Lysenko

SPIRAL PENDANTS OF THE TRZCINIEC CULTURAL CYCLE OF LUBNA—CHORNOGORODKA TYPE

The pendants, proposed to be classified as Lubna—Chornogorodka, are made of wire twisted into a dense spiral plate. The outer end of the wire is twisted into a loose loop of about 1—1.5 turns in the plane perpendicular to the plate. Now, in the Northern Pontic and Baltic Sea Regions, in the area of the Trzciniec Cultural Cycle (TCC), 7 similar items are known, such as 5 in the Northern Pontic Region (the Komarov Culture) and 2 in the Warta River basin in Central Poland (the Trzciniec Culture). According to the size of the plate, two options can be distinguished.

Lubna option. A small-size plate, made by 3—7 turns of wire. It is represented by five samples originating from Lubna 7/1 (2 samples), Kordyshiv 8, 3/9 and 3/10, Wojciechiwka I, 11/2 burials.

Chornogorodka option. A relatively large plate, made by 8—11 and more turns of wire. Two pendants were included in the buried treasure discovered in 2012 at the settlement of Chornogorodka 2.

The Lubna complex 7/1, in addition to spiral pendants, also included two pins with looped heads and fragments of vessels of the Trzciniec Cultural of TCC. On an aggregate basis of the features, barrow 7 in Lubna can be dated to the 15th—14th centuries BC, with Wojciechiwka barrow 11/2 also dated to the same period. Barrow Kordyshiv 3/10, where along with the Lubna option pendant, a torque and a bracelet with spiral plates, pins with a mushroom- and ring-shaped head were found, in our opinion, should be dated, on an aggregate basis of the features, to the turn of the 15th—14th centuries BC.

In Kordyshiv 3/9, a bronze pin was found with a mushroom-shaped head and a thickening in the upper third of the rod with a round transverse hole, along with a Lubna option ear drop. In Lower Saxony, such pins belong to the *Mittlere — Jüngere Hügelgräberzeit* (BrC—BrD; 14th—13th centuries BC). The dating of the ceramic burial complex is completely consistent with this date. The hoard from the settlement of Chornogorodka 2 belongs to the Late Classic Horizon of the

Komarov TCC and was dated to the 13th century BC on an aggregate basis of the features.

Thus, the period of Lubna—Chornogorodka type pendants can be established within the 15th—13th centuries BC. Presumably, such accessories initially appear in the Lubna group of the Trzciniec Cultural Cycle in the basin of the Warta River (the right tributary of the Oder), and later spread in the northern groups of the Komarov Culture of TCC (Volyn, Kyiv and Cherkasy), along the northern branch of the trans-European forest and steppe trade and migration route, up to the Middle Sub-Dnieper River Region. In the materials of the Carpathian and Danubian Region, we could not find any direct analogues of such pendants. Chronologically, this pendant type precedes the Belogradovka-type pendants in the Northern Pontic Region.

Taking into account the paired Lubna and Chornogorodka pendants, as well as the pendant from Kordyshiv 3/9, found along with the skull, and the one from Kordyshiv 3/10 — on the right temple, we can assume that the Lubna—Chornogorodka type pendants were used as temple pendants attached to a cord, ribbon or other headwear. The accessories under consideration could be one of the prototypes of temple pendants of the Belogradovka-type.

Keywords: Late Bronze Age, Trzciniec Cultural Cycle, Trzciniec Culture, Komarov Culture, accessories, spiral pendants.

Одержано 7.01.2024

ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

LYSENKO Sergiy D., Kandydat of Historical Sciences, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9624-0364,

e-mail: suraganga1@gmail.com.

ЛИСЕНКО Світлана Станіславівна, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

LYSENKO Svitlana S., Kandydat of Historical Sciences, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6713-6074,

e-mail: sspssl2000@gmail.com.